

KAREL BLEI

**KARL
BARTH**

**EN ZIJN
THEOLOGISCHE
WEG DOOR
DE TIJD**

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door financiële bijdragen van:
Dr. M. van Wichenstichting
Stichting Zonneweelde
Stichting 'Ad Pias Causas'

Ontwerp omslag: Studio Anton Sinke
Lay-out binnenwerk: Gewoon Geertje

ISBN paperback 978 90 239 5537 5

ISBN e-book 978 90 239 5538 2

NUR 704

www.kokboekencentrum.nl

© 2018 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

1. Inleiding

1.1 Toen het erop aan kwam. Duitsland in 1934

Soms klinkt de stem van de kerk uit een onverwachte hoek. Verwoord, niet door kerkbestuurders (paus, bisschoppen, synode), maar – heel gewoon – door geëngageerde kerkleden. Niet krachtens officieel mandaat, maar uit eigen initiatief, door de nood gedrongen. In een tijd van crisis kunnen plotseling mensen opstaan die iets naar voren brengen dat de situatie verheldert en een nieuwe weg wijst. Zo overtuigend, zo in rapport met de bijbelse boodschap, dat anderen óphoren en er dat-gene in herkennen wat namens de kerk nu zou moeten worden gezegd. Sterker: daarin de authentieke stem van de kerk zélf herkennen. Een herkenning die pas later algemeen zal worden.

Zoiets gebeurde in 1934, in Duitsland. Daar was kort tevoren onder massale toejuichingen Adolf Hitler aan de macht gekomen. Over wat hij wilde – het doel van zijn ‘Kampf’ – liet hij vanaf het begin geen twijfel. Het ging hem, en zijn medestanders in de beweging van het nationaalsocialisme, om de zuiverheid en de levensmogelijkheid van het – in het Duitse volk belichaamde – Germaanse ras. Die zouden moeten worden bewaard en versterkt. Daartoe zouden alle aan dit ras vreemde elementen worden geëlimineerd. Zoals met name de Joden. Die behoorden, als vertegenwoordigers van een ander ras, in Hitler-Duitsland niet thuis.

Hitler wilde bij zijn streven de kerken, de protestantse voorop, inschakelen. Dat lukte. Er werd een eenheidsstructuur ingevoerd. De Duitse Evangelische Kerk (overkoepeling van een aantal regionale kerken) kwam onder staatscontrole. Een ‘bisschop’, handlager van Hitler, werd de centrale leider. Op last van de nieuwe machthebbers werd een kerkelijke regel ingevoerd, die bepaalde dat Joden (Joodse christenen) niet langer in eigenlijke zin kerkleden zouden kunnen zijn. Ook onder de Duitse protestanten heerste enthousiasme voor het ‘nieuwe Duitsland’. Een groep die zich ‘Duitse christenen’ noemde (en waarvan vertegenwoordigers via kerkelijke verkiezingen intussen alle leidinggevende posities in de kerk hadden bezet) proclameerde de volledige

overeenstemming tussen christelijk geloof en nationaalsocialisme. Is het verschil tussen rassen niet een gegeven van Gods schepping? Men zag in de opkomst van Hitler een groots gebeuren, een door God gegeven nieuwe kans, voor het Duitse volk én voor de kerk.

Maar geheel zonder verzet gebeurde dat toch niet. Er ontstond in Duitsland een kerkstrijd. Een kleine minderheid protesteerde. Zij organiseerde zich, binnen de Duitse Evangelische Kerk, als eigen, alternatief kerkverband: de ‘Belijdende Kerk’. In mei 1934 hield deze ‘Belijdende Kerk’ een eerste eigen synode, in Barmen. Daar werd een verklaring aanvaard waarin de visie van de ‘Duitse christenen’ – en daarmee impliciet het nationaalsocialisme als zodanig – werd verworpen. De verklaring bestond uit zes stellingen, elk beginnend met een positieve belijdenis en uitlopend op de verwerping van wat een ‘valse leer’ wordt genoemd.

Hoofdopsteller van die verklaring was de Zwitserse, maar al sinds 1921 in Duitsland werkzame theoloog Karl Barth.

1.2 De verklaring van Barmen

Markant zegt de eerste stelling:

‘Jezus Christus zoals Hij ons in de Heilige Schrift wordt betuigd is het ene Woord van God, dat wij te horen, dat wij in leven en in sterven te vertrouwen en te gehoorzamen hebben. Wij verwerpen de valse leer als zou de kerk als bron van haar verkondiging behalve en naast dit ene Woord van God ook nog andere gebeurtenissen en machten, gestalten en waarheden als Gods openbaring kunnen en moeten erkennen.’

Dat met dit laatste in 1934 concreet werd gedoeld op de gebeurtenissen rond de opkomst van Hitler als nieuwe leider (‘Führer’) wordt niet met zoveel woorden gezegd. Maar het kon destijds voor ieder duidelijk zijn.

In de volgende stellingen worden consequenties getrokken. Gesproken wordt over de gehoorzaamheid aan Christus als geldend voor het gehele leven, over de kerkelijke organisatie, over de verhouding van kerk en staat en over de vrijheid van de kerk tot vervulling van haar opdracht. Er zijn géén terreinen die buiten de gehoorzaamheid aan Christus vallen; ook het terrein van politiek en maatschappij valt daar niet buiten. De organisatie van de kerk, of de vormgeving van het leiderschap daarin, kan en mag níet worden overgelaten aan bepaalde, op een gegeven moment dominerende, politieke of wereldbeschouwelijke opvattingen. De staat, een door God gegeven instrument ter be-

vordering van recht en vrede, gaat zijn boekje te buiten als hij het hele leven en samenleven wil regelen en zo als het ware zelf ‘kerk’ wordt. De kerk behoudt tegenover de staat haar eigen taak: om regeerders (én geregeerden!) te herinneren aan Gods rijk en gebod; ze mag zich níét door politieke machthebbers als ‘staatsorgaan’ laten inschakelen.

Steeds staat bij deze stellingen, hoe algemeen ook geformuleerd, de toenmalige actualiteit op de achtergrond. Er was de pretentie van de nationaalsocialistische staat om wél, ook levensbeschouwelijk, het hele leven en samenleven te regelen. Er was het staatsbeleid, er op gericht om de kerk gelijk te schakelen. Er was de bereidheid binnen de kerk zelf om dat te laten gebeuren. Een kerk die zich laat gelijkschakelen krijgt schijnbaar mooie kansen en een invloedrijke positie in de maatschappij. Maar zij is wat haar eigenlijke opdracht betreft mond-dood gemaakt. Toen, in 1934, en telkens waar soortgelijke tendensen in maatschappij en kerk dreigen.

Wij zagen al: de synode van Barmen vertegenwoordigde slechts een kleine minderheid, van de Duitse Evangelische Kerk én van het Duitse volk als geheel. Het Duitse verzet tegen Hitler vond hier naderhand zijn inspiratiebron, maar erg succesvol werd dat verzet nooit. Door velen is de verklaring van Barmen pas achteraf (h)erkend als een verhelderend en richtingwijzend woord, als authentiek getuigenis van de Kerk van Christus en dus als ook van belang voor nieuwe situaties.

1.3 De theologie van Karl Barth

Zoals gezegd: hoofdsteller van de ontwerp tekst van de verklaring van Barmen was Karl Barth.

Voor al de eerste stelling is een kernachtige samenvatting van zijn theologie. Ze toont tevens hoezeer die theologie, juist als echte theologie, op de actualiteit betrokken was. Theologie, zo had Barth al eerder naar voren gebracht en zo zou hij het blijven zeggen, leeft geheel van Gods Woord, van Gods openbaring in Jezus Christus. Men moet er van afzien, te zoeken naar bruggetjes waarover mensen van zich uit al in de richting van God zouden kunnen komen. Men moet ophouden, te zoeken naar aanknopingspunten bij de mens zelf voor het verstaan van wie ‘God’ is. Dat zulke bruggetjes of aanknopingspunten zouden bestaan is een illusie. God is anders; niet alleen maar groter of machtiger of wijzer dan wij, maar volstrekt anders. In de theologie, evenals in het geloof, hebben wij ons eenvoudig te buigen voor het Woord, dat met gezag op ons afkomt; voor Jezus Christus in Wie God ons genadig nabij gekomen is.

Barths concentratie op Jezus Christus als ‘het ene Woord van God’, waar tegenover of waarnaast niets anders kan gelden als openbaring

van God, klinkt streng, kaal. Mogen, kunnen menselijke religieuze strevingen en gevoelens zomaar, radicaal, worden afgekapt? Is dit niet in wezen erg blikvernauwend? Sluit dat christenen niet op in een isolement van eigen gelijk, te midden van een wereld die er religieus helemaal naast zit? Zo werd, en wordt nog steeds, gevraagd. Zeker in een tijd als de onze, nu naast het christendom de (andere) wereldreligies zich nadrukkelijk manifesteren en allerlei privé-vormen van religiositeit welig bloeien, lijkt een theologie als die van Barth weinig meer te zeggen te hebben. Ze lijkt wel allerm minst te passen bij het interreligieuze gesprek zoals dat nu aan de orde van de dag is.

Tegenover deze en andere, oude en nieuwe, bezwaren is het goed, er op te wijzen dat Barths inderdaad radicale concentratie op Jezus Christus, als ‘het ene Woord van God’, in het Duitsland van 1934 géén studeerkamertheologie was; niet de denktrant van een in zijn ivoren toren opgesloten geleerde. Dit denken stond rechtstreeks in verband met wat er gaande was, in maatschappij en kerk. Het waarschuwde voor dreigende gevaren. En het wees een weg uit de verwarring.

In sommige situaties kunnen de zaken niet ‘open’ worden gelaten. Dan moeten er beslissingen worden genomen, keuzen worden gedaan. In het Duitsland van 1934 was het zo’n situatie. Barth deinsde er niet voor terug beslissend te spreken. Dat werd, ook toen al, niet door iedereen toegejuicht. Achteraf zullen weinigen vinden dat dat toen niet nodig was. Er gaan trouwens zelfs stemmen op die betogen dat het nog radicaler had moeten.

1.4 Actualiteit

De vraag is intussen of beslistheid, in theologie en kerk, niet *altijd* nodig is, ook in andere contexten, ook en juist in tijden van ontmoeting met anders denkenden en anders gelovenden. Dreigt het christelijk geloof in zijn eigenheid anders niet onder te sneeuwen onder (inter)religieuze vaagheid? Die vraag maakt dat de theologie van Barth nog altijd niet kan worden afgeschreven.

Een aantal kerken hebben een verwijzing naar de verklaring van Barmen opgenomen in hun kerkorde. Dat geldt ook van de Protestantse Kerk in Nederland. Artikel I-5 van de kerkorde van deze kerk zegt: ‘De kerk erkent de betekenis van de theologische verklaring van Barmen voor het belijden in het heden.’ Dat is weliswaar voorzichtig geformuleerd. Gezegd wordt niet waarín de betekenis van die verklaring is gelegen. Toch: dát hier naar de verklaring wordt verwezen is veelzeggend. ‘Barmen’ geldt blijkbaar als een model van hoe er in moderne tijden (in de twintigste eeuw) kan (kon) worden beleden. Zegt dat niet

ook iets over de betekenis die de theologie van Karl Barth zelf vandaag nog heeft?

Deze theoloog en deze theologie verdienen ook nu nog aandacht. Geen ander heeft zozeer de (protestantse) theologie van de twintigste eeuw beheerst. Zeker ook in Nederland. Zijn invloed op het kerkelijk leven in ons land is gigantisch geweest. Hij was inspirator van het kerkelijk verzet tegen Hitler, niet alleen in Duitsland maar ook in Nederland (en elders). Bovendien is de vernieuwing die bijvoorbeeld de Nederlandse Hervormde Kerk in en na de Tweede Wereldoorlog doormaakte – in het kader waarvan zij de verlammeende werking van de richtingenstrijd tussen ‘rechtzinnig’ en ‘vrijzinnig’ te boven kwam – zonder de invloed van zijn theologie niet goed te begrijpen. Ook leverde hij een eigen bijdrage aan de doordenking van de verhouding tussen kerk en staat, tussen christelijk geloof en politiek.

Zeker, er was naast bijval ook kritiek, dat hoorden wij al. Barths hoofdwerk, zijn dertien banden omvattende, hoewel onvoltooid gebleven, *Kirchliche Dogmatik*, werd wel gekarakteriseerd als: ‘een geweldig bouwwerk – zonder deur’. Maar ook die kritiek liet zien hoezeer velen zich door Barths theologie geraakt wisten.

Zijn werk was niet alleen een (‘toevallig’ goed uitpakkende) reactie op toevallige politieke omstandigheden in een concrete situatie (die van de jaren dertig van de vorige eeuw). Het had en heeft een wijder belang. Het wordt nog altijd bestudeerd. Ook de hedendaagse theologische discussies zijn alleen te volgen wanneer men die ziet tegen de achtergrond dáárvan.

1.5 Opzet van dit boek

Karl Barth stierf op 10 december 1968. In dit jaar wordt dat voor de vijftigste maal herdacht. Dit boek verschijnt in het kader van deze herdenking. Wij gaan Barths levensloop na. Hoe is hij de Barth van ‘Barmen’ geworden? En hoe is zijn leven verlopen ná die cruciale periode? We bezien hoe zijn theologische inzichten tot ontwikkeling kwamen; hoe hij vanuit zijn concentratie op Jezus Christus nieuw licht wierp op traditionele noties van het christelijk geloof. Met name ook alle delen van zijn *Kirchliche Dogmatik* passeren de revue. Wij zullen nagaan in welke periode, in welk tijdsklimaat, elk deel is ontstaan en hoe het daarin gepresenteerde denkwerk verband houdt met wat er toen in de actualiteit aan de orde was. Wij constateren hoe Barth in zijn denken zichzelf, de jaren door, trouw is gebleven, én hoe hij toch ook, in bepaalde opzichten, tot zelfcorrectie is gekomen. In de latere jaren van zijn leven en werken kwam het tot accentverlegging, maar

ook tot verscherping van zijn blik. Hij theologiseerde in de ruimte van de kerk, ten dienste van de kerk, maar dat betekende ook dat hij de kerk, haar concrete reilen en zeilen, zijn kritiek niet spaarde. Die kritiek klinkt ook vandaag nog door.

Voetnoten met literatuurverwijzing zijn in de tekst niet opgenomen. Achterin vindt de lezer, in bijlagen, informatie over de uitgaven van Barths werken, evenals over andere geraadpleegde literatuur.

2. De begintijd

2.1 Jeugd en studiejaren

Karl Barth werd geboren in Bazel, Zwitserland, op 10 mei 1886. Zijn vader, Johann Friedrich (Fritz) Barth, was, evenals zijn grootvader, predikant. Hij had, toen Karl geboren werd, juist zijn nieuwe taak als docent aan een theologische opleiding ('Predigerschule') in Bazel opgevat. Enkele jaren later zou het gezin verhuizen naar Bern, waar Karls vader aan de universiteit daar hoogleraar voor kerkgeschiedenis en Nieuwe Testament zou worden. Ook zijn moeder, Anna Sartorius, was afkomstig uit een domineesfamilie. De familietraditie was dus gedegen kerkelijk. In deze sfeer groeide Karl op, als oudste van vier kinderen. Dat hij na zijn voltooide gymnasiumopleiding theologie ging studeren sprak min of meer vanzelf.

Hij begon die studie in 1904, in Bern. Daar volgde hij onder andere colleges bij zijn vader. Na er zijn eerste ('propedeutisch') examen te hebben afgelegd zette hij zijn studie, vanaf herfst 1906, voort aan diverse universiteiten in Duitsland (Berlijn, Tübingen, Marburg); wel telkens afgewisseld met semesters in Bern. Traditionele leerstellingheid boeide hem niet. Bijzonder geboeid daarentegen werd hij, in Berlijn, door de beroemde kerkhistoricus (en liberale theoloog) Adolf von Harnack; en later, in Marburg, door Wilhelm Herrmann, hoogleraar voor dogmatiek en ethiek. Deze werd zijn eigenlijke leermeester.

Voor Herrmann, leerling en volgeling van Schleiermacher, was religie per definitie een kwestie van individueel beleven. Dogma, geloofsleer, is nodig voor de gemeente, die zich immers in de moderne cultuur moet kunnen handhaven en zich niet door dweperij op slep-touw moet laten nemen. Maar, zei Herrmann, het dogma kan niet als geloofswet aan mensen worden opgelegd. Geloven is onderweg-zijn, in beleven én in handelen. De mens is op weg naar het rijk van goedheid en waarheid. Hij leeft in de spanning tussen wat 'is' en wat 'moet' ('behoort'). Uit die spanning wordt hij verlost waar hij Gods openbaring (die historisch niet bewijsbaar is) innerlijk beleeft. Tot deze openbaring behoort ook het gegeven van de 'wonderbare mens' Jezus

van Nazareth. Ook Jezus is historisch niet te bewijzen; evenmin trouwens weg te verklaren. Het gaat er om, het ‘innerlijke leven van Jezus’ zelf te beleven. Zo ontstaat, in de mens, het fundament van het zedelijk goede, en daarmee het Koninkrijk van God. Herrmann legde er de nadruk op dat dit ieder mens kan overkomen, want dat het aan geen mens totaal vreemd is.

Gretig nam Barth van deze moderne inzichten kennis. In die tijd werd hij door één van de andere Marburger hoogleraren, Martin Rade, betrokken bij redactiewerk voor *Die Christliche Welt*, een luthers kerkblad, mikkend op ‘ontwikkelde gemeenteleden’. Barth werd assistent-redacteur. Hij las en beoordeelde binnenkomende manuscripten. Af en toe schreef hij zelf een kleine recensie. Hij ontmoette Eduard Thurneysen, medestudent, later weggenoot en geestverwant. Het werd een levenslange vriendschap.

Tegen het eind van zijn studententijd, in 1909, vatte hij in een artikel zijn eigen ervaringen en overtuigingen samen. Hoe komt het, vroeg hij zich af, dat maar zo weinig theologiestudenten daadwerkelijk predikant worden? De moderne theologie, met haar nadruk op het individuele beleven en met haar historisch-kritisch bijbelonderzoek, staat ver van de kerkelijke praktijk af. Moet je die nu, om zinvol in de kerk te kunnen werken, overboord gooien? Nee, vond Barth. De theoloog mag zichzelf niet ontrouw worden. Als hij maar niet de wetenschap zelf voor het te verkondigen evangelie houdt!

2.2 Predikantschap: Genève, Safenwil

De Zwitserse kerkelijke praktijk begon voor Barth in Genève. Daar werd hij in de herfst van 1909 – op 23-jarige leeftijd – hulpprediker bij de Duitstalige gemeente. Juist in dat jaar werd Calvijns vierhonderdste geboortedag herdacht. In de ‘Calvijns-stad’ Genève werd daaraan veel aandacht besteed. Het gaf Barth aanleiding, naast het werk van Schleiermacher ook dat van Calvijns nader te bestuderen. Het bracht hem niet tot andere inzichten. Moderne en reformatorische theologie achtte hij zeer wel verenigbaar. Hij had in die tijd ook plannen om in Marburg te promoveren. Maar tot realisering daarvan zou het niet komen.

In Genève ontmoette hij een talentvolle violiste, Nelly Hoffmann, met haar moeder hier gekomen met het oog op talen- en muziekstudie. Zij was zeven jaar jonger dan Barth en behoorde tot zijn eerste catechisanten. In 1911 verloofden zij zich. De verloving bracht Nelly er toe, van de beoogde verdere muziekstudie af te zien (zo ging dat in die tijd!). In 1913 trouwden zij. Uit dit huwelijk zouden vijf kinderen worden geboren: Franziska (1914), Markus (1915), Christoph (1917),

Matthias (1921; hij zou in 1941 omkomen bij een ongeluk in de Zwitserse bergen) en Hans Jakob (1925). Barths drie oudste zonen zouden net als hun vader voor de theologische studie kiezen, al zouden de desbetreffende plannen van zijn derde zoon door diens plotselinge dood wreed worden geblokkeerd.

Barth was bij zijn trouwen al predikant in Safenwil, een dorp in kanton Aargau. Hij was er in 1911 beroepen en door zijn vader in het ambt bevestigd (kort daarop, in februari 1912, stierf deze, nog maar 55 jaar oud, onverwachts aan de gevolgen van een acute ziekte). In Safenwil woonden boeren en arbeiders. De dorpssamenleving maakte juist toen een ingrijpende ontwikkeling door, als gevolg van de toenemende industrialisatie. Hier, meer nog dan in Genève, kreeg hij zelf te maken met de problematiek waarover hij aan het eind van zijn studententijd had geschreven: de discrepantie tussen wetenschappelijke theologie en kerkelijke praktijk. Aan zijn preekvoorbereiding besteedde hij veel tijd. Zijn preken kwamen niet gemakkelijk tot stand. Later, sprekend in 1922 voor een bijeenkomst van predikanten, heeft Barth verteld hoe hij als predikant te maken kreeg met ‘het probleem van de prediking’. Dat probleem is met het hebben van een theologische bagage niet opgelost! Moeten preken, dat betekent: je weg moeten zoeken ‘tussen de problematiek van het mensenleven enerzijds, de inhoud van de Bijbel anderzijds’. Tussen die twee, het mensenleven en de Bijbel, werkelijk verbinding leggen, is dat wel mogelijk? De vraag komt op: wie kán er eigenlijk preken? Kan een mens werkelijk Gods Woord spreken?

In 1913 was zijn vriend Thurneysen als predikant in het naburige Leutwil komen werken. Met hem had Barth regelmatig en intensief contact. De beide vrienden verstonden elkaar, en steunden elkaar.

In Safenwil stuitte Barth op het sociale vraagstuk. Veel van zijn gemeenteleden werkten als arbeiders in plaatselijke bedrijven, voor uiterst lage lonen. Zij waren aan de willekeur van bedrijfsleiders overgegeven. Vakbonden bestonden nog niet. Wel was er een arbeidersvereniging. Barth zag het als zijn taak hier te helpen. Hij zocht met de plaatselijke arbeidersvereniging contact en trad in haar vergaderingen op als spreker, over onderwerpen als ‘Mensenrecht en burgerplicht’ of ‘Verdienen, werken, leven’. Het bracht hem er toe, zich te verdiepen in vragen rond arbeidswetgeving, verzekeringen, arbeidersorganisatie, economie.

Hij raakte – vooral door toedoen van Thurneysen – in contact met de toenmalige Zwitserse religieus-sociale beweging. Die beschouwde het socialisme als onbewust christendom. Ze verklaarde het atheïsme van veel socialisten uit een gerechtvaardigde reactie op conservatief

christendom. Dat sprak Barth aan. Naderhand zou hij zelf – zij het maar voor kort – zijn sympathie voor het socialisme concretiseren in politieke partijkeuze.

Hij stak dat in Safenwil niet onder stoelen of banken. Zo hield hij een voordracht over ‘Jezus Christus en de sociale beweging’, waarin hij Jezus typeerde als ‘de partijganger van de armen’. Over deze voordracht werd in de pers bericht. Het leidde tot scherpe reacties, onder andere van industriëlen. Er kwamen ook spanningen in Barths eigen gemeente: een vooraanstaand kerkenraadslid, familielid van een fabrieksdirecteur, legde per direct zijn kerkelijke taak neer.

Barth zette zich ook praktisch in voor de verwerkelijking van betere arbeidsvoorwaarden voor de werknemers van Safenwil. Toen 55 arbeidsters van de plaatselijke naaimachinefabriek zich hadden georganiseerd en prompt met collectief ontslag werden bedreigd, bracht Barth een bezoek aan de desbetreffende directeur in diens villa, in een poging dat ontslag ongedaan te laten maken. Hij werd hoffelijk ontvangen maar bereikte niets. Hij stond intussen bekend als de ‘rode dominee’.

Toch had hij bij het socialisme zijn kritische vragen. Christendom en socialisme wilde hij niet zonder meer vereenzelvigen. Minstens zou, volgens hem, moeten worden onderscheiden tussen het feitelijke, partijpolitieke, en het echte socialisme. Het ‘echte socialisme’ is wat Jézus praktiseerde – en waarom het socialisten (al is het onbewust) toch ook wezenlijk te doen is, zo stelde hij. Aan socialisten zou de weg ‘boven henzelf uit’ gewezen moeten worden. Het zou in de socialistische strijd niet om realisering van eigenbelang moeten gaan, maar om een ‘betere gerechtigheid’. En socialisten zouden ondubbelzinnig tégen een uit nationalistische motieven gevoerde oorlog moeten zijn. Al betekende dat voor Barth géén keuze voor naïef pacifisme.

2.3 De uitbraak van de Eerste Wereldoorlog

Op 1 augustus 1914 brak de Eerste Wereldoorlog uit. Groot was in het toenmalige Duitsland het enthousiasme voor de Duitse zaak. Het protestantisme stond daarbij vooraan. Was de reformatie niet een Duitse zaak geweest? Met de ontwikkeling van de Duitse eenheidsstaat in de negentiende eeuw, onder het keizerlijke huis van de Hohenzollern, hadden juist protestanten zich nauw verbonden gevoeld. Voor de Duitse protestantse kerken was de oorlog een nationale én christelijke zaak tegelijk. De protestantse kerken zagen het als hun speciale taak, het Duitse volk in en voor deze strijd geestelijk toe te rusten. Men had de oorlog weliswaar niet gewild. Maar die oorlog – zo werd

het ervaren – was aan Duitsland opgedrongen. Nu zou en moest hij dan ook gevoerd worden. Met alle kracht, met Gods hulp!

Meteen op de dag waarop de oorlog uitbrak, 1 augustus, werd een manifest gepubliceerd, ondertekend door 93 prominente intellectuelen. In dat manifest werd zonder reserve steun uitgesproken voor de oorlogspolitiek van keizer Wilhelm II. Tot zijn ontzetting zag Barth bij die 93 ondertekenaars de namen van zo ongeveer al zijn Duitse leermeesters. Hij vroeg zich af: is dát het nu, waarop heel de zo hooggeachte theologie van onze dagen moest uitlopen? Heel de theologische denkwereld waarin hij was opgegroeid was voor hem in één klap gecompromitteerd geraakt. Met een theologie die zich er toe leent om een oorlogspolitiek te sanctioneren moet wel iets grondig mis zijn...

Barth liet niet na, in een brief aan één van zijn leermeesters van zijn ontstemming blijkt te geven. Zijn verlegenheid aangaande de vraag wat hij in de kerkelijke praktijk, met name ook in de prediking, met zijn van de universiteit meegekregen theologische inzichten zou kunnen beginnen, was nu alleen maar dieper geworden. Hij had het gevoel, als predikant én theoloog helemaal opnieuw te moeten beginnen.

Hoezeer Barth met de overheersende Duitse theologie (waarvan hijzelf de invloed had ondergaan) botste bleek op een bijzonder moment in 1915. In april van dat jaar maakte hij in Marburg de bruiloft van zijn jongste broer Peter mee. Ook Thurneysen, in vriendschap met de familie Barth verbonden, was meegekomen. Onder de gasten troffen zij de vooraanstaande Duitse theoloog (en politicus) Friedrich Naumann, oom van de bruid. Ze bevonden zich samen in een kleine kring die zich op een gegeven ogenblik even uit het feest had teruggetrokken. Er ontspoon zich een kort gesprek over de oorlogssituatie. Naumann zei: ‘Vandaag zijn wij gebaat met elke soort van religie, het doet er niet toe welke, of het nu het Leger des Heils of de Islam is, als ze ons maar kan helpen om het in de oorlog vol te houden.’ Barth reageerde meteen met een heftig protest. De ‘religie’, het christendom, gebruiken voor het bereiken van onze eigen doeleinden? Dat is het ergst denkbare misbruik van Gods naam!

Wellicht heeft Barth bij die gelegenheid voor het eerst helder voor ogen gekregen waar het hem in heel zijn verdere theologische arbeid om te doen zou zijn. Er moest strijd geleverd worden tegen een christenheid (en een samenleving) die zich alleen maar op God beriep ter volvoering en bekroning van eigen menselijke plannen. De ‘vreze des Heren’, het ‘ontzag voor de Heer’, zou, naar het bijbelwoord Spreuken 9:10, niet versierend sluitstuk, maar ‘begin’, uitgangspunt, moeten zijn van alle menselijke wijsheid, ook van alle theologie!

2.4 Ontmoeting met Blumhardt

Op de terugweg, komend van de bruiloft, reisden Barth en Thurneysen via Bad Boll. Daar bezochten zij Christoph Blumhardt. Thurneysen kende Blumhardt al sinds 1904, en introduceerde Barth bij hem. Barth raakte onder de indruk van Blumhardts eigensoortige prediking en geloofshouding: een houding van gespannen wachten op de komst van Gods Koninkrijk; een prediking van God als de radicale vernieuwer van de wereld. Blumhardt had al in 1899 uit zijn geloofsinzicht de consequentie getrokken van de politieke keuze voor de sociaaldemocratie. Hij was namens de socialistische partij zelfs enige jaren lid van het parlement van Württemberg. Dat had hem in conflict gebracht met zijn kerkleiding. Een ‘beroepspoliticus’ werd hij niet. Wat hem bewoog ging de kaders van het politieke handwerk te buiten. Maar het oversteege voor hem ook het belang van de officiële kerk. Voor zijn besef richt het evangelie zich allereerst tot degenen die – in kerk én samenleving – aan de rand staan. Juist met hen wilde hij solidair zijn. In Blumhardts opstelling herkende Barth iets van dát ‘echte’ socialisme dat hemzelf voor ogen stond.

Thuisgekomen verdiepte hij zich ook in lectuur over het werk van Blumhardts vader, Johann Christoph, de grondlegger van het werk in Bad Boll. Vader Blumhardt was het geweest, die in zijn pastorale praktijk, onder andere in zijn omgang met zieken, het evangelie had leren verstaan als de boodschap van Jezus’ overwinning over de machten van dood en duisternis. Blumhardt jr. bouwde op het werk van zijn vader voort. Beide Blumhardts stonden een evangelieverstaan voor dat in het destijds in Duitsland overheersende theologische klimaat simpelweg niet paste. Maar Barth herkende juist hier iets van dat nieuwe verstaan waarnaar hij ook zelf – sinds het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog meer dan ooit – op zoek was.

2.5 Een nieuw bijbellezen. De *Römerbrief*

In zijn nood begon Barth, mede gestimuleerd door zijn ontmoeting met Blumhardt, opnieuw de Bijbel te lezen. Niet op de manier zoals hij het aan de universiteit had geleerd, maar anders, directer, opener. Hij had geleerd, de Bijbel te benaderen, te bestuderen, met behulp van allerlei wetenschappelijke vooronderstellingen. Volgens de historisch-kritische methode. Als bundel geschriften, stammend uit een bepaalde tijd en cultuur. Vergelijkbaar met andere geschriften en documenten van destijds. Een bestudering ook met als uitgangspunt dat de bijbeltekst zelf, inhoudelijk, slechts relevant is voor zover hij aansluit bij wat

mensen zelf ook al vinden, geloven, voelen. Mensen weten al iets van God als ze de Bijbel ter hand nemen; en vinden dat bij hun lectuur dan, uiteraard, bevestigd.

Eén ding was, naar het oordeel van de theologische elite van die dagen, niet mogelijk: dat de Bijbel zelf iets nieuws verkondigt; iets waarop de lezer en hoorder niet is voorbereid. In zijn nieuw bijbellezen trachtten Barth en Thurneysen juist dáármee, als met een ongehoorde mogelijkheid, wél rekening te houden. Zijn preken kregen een ander gehalte; bevreemdend, soms ergerlijk. Dit was niet wat de gemeente gewend was en graag wilde horen. Zijn kerkdiensten werden er niet populairder door. Barth leed daar zelf onder, maar kon niet anders. Hij begon in het bijzonder de Romeinenbrief van Paulus te lezen en daarover te schrijven. Wat hij daar vond klonk hem vreemd maar bevrijdend in de oren. De God over wie het in de Romeinenbrief gaat was niet degene over wie het in de theologie van destijds placht te gaan. Déze God is geen vanzelfsprekendheid, is niet na te rekenen. Hij is anders; heilig, rechtvaardig. Het was voor die boodschap, dat Barth steeds meer kwam open te staan.

Samen met Thurneysen gaf hij in 1917 een bundel preken uit: *Suchet Gott, so werdet ihr leben*. Eerste neerslag, eerste resultaat, van een gezamenlijke theologische zoektocht. Het boek was, blijkens de inleiding, gericht tot mensen ‘die mét ons verontrust zijn door Gods grote verborgenheid in de hedendaagse wereld én kerk, en mét ons verheugd over zijn nog grotere bereidheid om een verbreker van alle banden te worden’.

In 1919 verscheen *Der Römerbrief*, neerslag van Barths studie van Paulus’ brief aan de Romeinen. Een commentaar, maar niet in de stijl van de gebruikelijke, wetenschappelijke commentaren. Een recensent noemde dit boek: een actuele, hoewel tegelijk onmoderne, parafrase. Barth zelf zette zijn intenties uiteen in het Woord vooraf:

‘Paulus heeft als kind van zijn tijd tot zijn tijdgenoten gesproken. Maar veel belangrijker dan deze waarheid is die andere, dat hij als profeet en apostel van het koninkrijk Gods tot alle mensen van alle tijden heeft gesproken... De historisch-kritische methode van het bijbelonderzoek heeft haar goed recht: zij biedt een voorbereiding tot begrip die geenszins overbodig is... Maar mijn aandacht was erop gericht door het historische *heen* te kijken naar de geest van de Bijbel... Wat ooit een serieuze zaak is geweest, is dat ook vandaag nog... Onze vragen zijn... de vragen van Paulus, en de antwoorden van Paulus moeten, als hun licht ons opgaat, ook onze antwoorden zijn... Eén ding is zeker, namelijk dat het... meer voor de hand lag om als deelgenoot aan dezelfde

zaak naast Paulus te gaan staan dan tegenover hem de onbewogen afstadelijke houding van de toeschouwer te bewaren... De krachtige stem van Paulus was nieuw voor mij, en het komt me voor dat ze ook voor menig ander nieuw zou moeten zijn.'

Het kostte Barth aanvankelijk moeite, voor zijn boek een uitgever te vinden. Toen dat uiteindelijk gelukt was raakte de (kleine) oplage spoedig uitverkocht. Een herdruk bleek gewenst. Maar in plaats daarvan zette Barth zich ertoe, zijn boek geheel opnieuw te schrijven. Hetzelfde zou toch nog anders gezegd moeten worden. De tweede, herziene druk van de *Romerbrief* zou in 1921 verschijnen en wijd en zijd aandacht trekken.

2.6 'De christen in de maatschappij'. De rede te Tambach

Maar al vóórdien werd Barth in bredere kring bekend, door zijn optreden op een bijeenkomst van Duitse religieus-socialen, in 1919 in Tambach (Thüringen). Die bijeenkomst was belegd door mensen die in het naoorlogse Duitsland voor de kerk een nieuwe koers zochten. Ze vormden geen vast verband, maar er waren contacten met de Zwitserse religieus-sociale beweging. Men wilde daaraan in Duitsland meer bekendheid geven. Aanvankelijk was geprobeerd, leidinggevende vertegenwoordigers van het Zwitsers religieus-socialisme bij het beraad van Tambach te betrekken. Toen dat niet lukte werd Barth als spreker uitgenodigd. Ook hij gold nog als vertegenwoordiger daarvan.

Het thema van zijn referaat was: 'De christen in de maatschappij'. Wie echter had verwacht dat Barth een goed woord zou doen voor het socialisme kwam bedrogen uit. Niet wij christenen kunnen ons er op laten voorstaan, bijvoorbeeld in onze sociaaldemocratie Gods Koninkrijk op te richten, stelde hij. Zoiets is in feite een poging tot clericalisering van de maatschappij. Maar daarmee doen wij de maatschappij zoals die is geen recht. Gods Koninkrijk begint niet met onze protestbewegingen; zomin trouwens als met ons conservatisme. Zelfs niet als wij dat protest of dat conservatisme als iets kerkelijks of christelijks voorstellen. Het is een revolutie die voorafgaat aan alle revoluties zowel als aan alle gevestigde situaties. Het is het radicaál nieuwe. En zomin als wij de maatschappij zouden moeten willen clericaliseren, zomin moeten wij Christus willen seculariseren. Dat laatste gebeurt waar Christus wordt geannexeerd voor het eigen menselijk streven, of het daarbij nu gaat om sociaaldemocratie, om liberalisme of om nationalisme. Maar dan wordt Christus opnieuw verraden. De vernieuwing van de maatschappij moet van God zelf komen. En: kómt ook van God zelf.

God staat vierkant tegenóver het menselijke. Hij is ‘anders’. Maar dat andere bestaat er nu juist in dat Hij komt om zich over de wereld te ontfermen. Dezelfde God die bij de brandende braamstruik Mozes waarschuwde afstand te bewaren (pas op! het is hier heilige grond!), kondigde daar ook aan dat Hij het geroep van het volk had gehoord en was ‘afgedaald’ om te redden (Exodus 3). Dat te mogen weten, daarin te mogen geloven, dat dringt ons er toe, de hoop niet te verliezen. Er is van Godswege een revolutie van het leven tegen de machten van de dood aan de gang! Juist daarom kunnen wij uiteindelijk niet anders dan met begrip staan tegenover al die hedendaagse bewegingen van verontrusting en protest (hoe ambivalent ook). Zeker, er is op die protestbewegingen kritiek te oefenen. Men gaat in zijn radicaliteit vaak te ver. Maar wij kunnen, wetend van wat God in onze wereld bezig is te doen, in deze protestbewegingen iets dáárvan terugvinden. Zo kunnen wij ze beter verstaan dan zij zichzelf verstaan.

Maar we moeten niet alleen op de protestbewegingen en revoluties letten. De God van het Koninkrijk is ook de Schepper. Ook de wereld zoals ze *is* behoort Hem al toe. Dat te beseffen geeft ons de mogelijkheid om in deze wereld een diepe redelijkheid en zinvolheid te herkennen. Vandaar dat in Jezus’ gelijkenissen het Koninkrijk van God kan worden voorgesteld in beelden, ontleend aan wereldse omstandigheden. Vandaar dat Paulus kan zeggen dat het ‘onzichtbare wezen van God’ in zijn werken ‘voor het verstand waarneembaar zijn’ (Romeinen 1:19v). Spreuken en Prediker bevatten uitingen van levenswijsheid en gezond verstand. Juist wie in God gelooft heeft aanleiding het leven te beamen.

Dat betekent niet dat we de bestaande wereld moeten idealiseren. Dat zou miskening zijn van de gebrokenheid van het leven. Wij kennen God als Schepper, maar: dóórdat wij Hem eerst en vooral als Verlosser, bevrijder, kennen. Gods rijk is niet alleen het ‘rijk van de natuur’, maar ook en vooral het ‘rijk van de genade’. Inderdaad, de protestbewegingen zijn er niet voor niets. Gods rijk zelf keert zich tegen de maatschappij ten aanval. Jezus gebruikt in zijn gelijkenissen wel wereldse, zakelijke beelden, maar Hij doet dat om ons te wijzen op een heel andere zakelijkheid. Wij moeten ons dus, ook als sociaaldemocraten, heroriënteren: op God. Hoe dan ook: een nieuwe dag *is* aangebroken. ‘Het Koninkrijk van God is nabij.’

Maar dat Koninkrijk ligt niet in het verlengde van ons protest of van onze revolutie. Ook de sociaaldemocratie kan het niet organiseren. Wij kunnen er slechts naar uitzien, er naar hunkeren. Het is Gods eigen zaak. God is ook de Voleinder. Wij zijn, over schepping en verlossing heen, gericht op de voleinding: het ‘rijk van de heerlijkheid’.

Juist dat geeft ons de mogelijkheid tot positieve levensbeaming én tot kritische instelling, zonder dat we ons in het één dan wel in het ander behoeven vast te bijten.

Wat is nu van heel dit betoog de conclusie? Barth vatte samen. ‘We kunnen... maar één ding doen... En dat ene doen nu net niet wij. Want wat anders kan de christen doen in de maatschappij, dan het doen van de *Heer* aandachtig volgen?’

2.7 Op weg naar de tweede editie van de *Römerbrief*

Deze rede betekende eigenlijk Barths afscheid van het religieus-socialisme. Ze bevatte kerngedachten die Barth in zijn latere werk verder zou uitwerken. Ze riep, onder de toehoorders en in de bredere publiciteit veel reacties op. Wat voor de één een teleurstellend gebrek aan concreetheid betekende, was voor de ander juist een inspirerend wijzen op het hart van de zaak. Dit optreden in Tambach leverde Barth in Duitsland veel nieuwe contacten op, met mensen die net als hij op zoek waren naar een werkelijk nieuw begin voor theologie, kerk en samenleving.

Die contacten op hun beurt stimuleerden hem tot hernieuwde studie van Paulus’ Romeinenbrief. Met bijzondere aandacht nam hij kennis van het werk van denkers en schrijvers die in de negentiende eeuw ongebaande wegen hadden bewandeld. Zoals de Deense theoloog-filosoof Sören Kierkegaard, die zich met grote felheid had gekeerd tegen het ‘vanzelfsprekende christendom’ van zijn dagen. Of de Russische schrijver F.M. Dostojevski, die in zijn romans de diepten van het mensbestaan ongewoon scherp belichtte. Of de Duitse religie-kritische filosofen Ludwig Feuerbach en Friedrich Nietzsche. Denkers over wie in de officiële negentiende-eeuwse theologie met afschuw werd gesproken maar die voor Barth juist veel te zeggen hadden. En bij wie hij herkende wat hemzelf voor ogen zweefde.

Zo vond Barth des te meer aanleiding zijn *Römerbrief* geheel opnieuw op te zetten. Barth schreef later, in het Woord vooraf bij deze nieuwe editie, dat daarin van de eerste editie ‘bij wijze van spreken geen steen op de andere is gebleven’. Het werd in feite een nieuw boek. Nu pas, nu helemaal, ging hij beklemtonen dat God ‘geheel anders’ is en dat het kennen van God een mens brengt ‘aan de grenzen van de humaniteit’. Gods ja tot ons is, stelde hij, ‘dialectisch verborgen in de gestalte van een nee’. En christen-zijn betekent niet: heerlijk de waarheid bezitten, maar: ‘grimmig op zoek zijn, bidden, aankloppen’.

In de oorspronkelijke *Römerbrief* had Barth Gods openbaring vooral verstaan als (vernieuwende) factor *in* de geschiedenis. Hij had

zich gekeerd tegen individualisme en piëtistische verinnerlijking, om het daartegenover op te nemen voor het objectieve, universele karakter van Gods openbaring. In verband met het heil sprak hij toen nog graag in termen van proces, voortgang: van verleden via heden naar toekomst. De nieuwe editie beweegt zich in een heel ander taalveld. Hier vallen vaak termen als: moment, beslissing, oordeel, crisis. Gods openbaring wordt niet meer verstaan als vernieuwend aanwezig *in*, maar als kritisch staand *tegenover* de geschiedenis. Zo wilde Barth nu aan Paulus' getuigenis recht doen door, meer dan tevoren, het eigene, unieke van de openbaring op de voorgrond stellen. Openbaring is volgens hem nu: dat God aan het bestaande nieuwe namen, nieuwe kwalificaties geeft (scheppende 'Neu-Prädikation'). Deze visie had zich in zijn referaat in Tambach al aangekondigd.

2.8 Per ongeluk klokkenluider

Die tweede druk verscheen in 1922. Maar al in 1921 kreeg – en aanvaardde – Barth een benoeming tot hoogleraar voor gereformeerde theologie van de universiteit in Göttingen. Zijn nieuwe theologische inzet, ook al zoals uiteengezet in de eerste editie van de *Römerbrief*, had weerklank gevonden. Niet zozeer bij de theologische elite. Die reageerde afwijzend. Maar elders werd zijn boodschap wél verstaan. Zeker in het toenmalige Duitsland, een land in de crisis, zo kort na de ellende van de Eerste Wereldoorlog.

Zo is Barths universitaire theologische loopbaan begonnen. Hij had met zijn *Römerbrief* meer teweeg gebracht dan hij voor mogelijk had gehouden. Later, terugkijkend op deze ontwikkelingen, heeft hij zichzelf vergeleken met iemand die in een kerktoren tastend omhoog klimt en daarbij plotseling, niets vermoedend, in plaats van de leuning een touw in handen krijgt, dat het klokkentouw blijkt te zijn. Tot zijn schrik hoort hij hoe boven hem de grote klok gaat luiden, en dat niet voor hem alléén. Dat was de bedoeling niet. Maar wat kan de torenbeklimmer nu anders doen dan zo voorzichtig mogelijk verder klimmen?

Dat was de taak die Barth zich gesteld zag.